निरिङ्गिणी, स्त्री, (निर्निभृतं अनं इङ्गति प्राप्नोतीति । निर्+इङ्ग+णिनिः ततो ङीप् ।) तिरश्चरिणी । तत्पर्य्यायः । अवगुण्ठिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निरिन्द्रियः, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।) इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

"अनग्नौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

निरीक्षणं, क्ली, (निर्+ईक्ष+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा,—

"प्रवातशयानाग्निशि सेवितानि
विष्णुत्रयातक्रमनिग्रहाश्च ।
वास्यग्रहात् सूर्य्यनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥"

इति माधवकरः ॥

(निरीक्षते इति । निर्+ईक्ष+ल्युः । दर्शके, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।

"प्राणापानौ संनिरुध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।
यावत् मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥")

निरीक्षितं, त्रि, (निर्+ईक्ष+क्तः ।) अवलोकितम् । यथा,—

"निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितञ्च
दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमागन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥"

इति नैषधः ॥

निरीशं, क्ली, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (निर्नास्ति ईश ईश्वरो यस्य ।) ईशशून्ये नास्तिके च, त्रि ॥

निरीशं, क्ली, (निर्गता ईशा यस्मात् । निरादय इति समासः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निरीहः, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः । यथा,—

"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निश्चलात्मकः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशन्नामकथने ७ अध्यायः ॥ ईहाशून्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।

"निरीहः पुरुषः कस्मात् प्रकुर्य्याद् युद्धमीदृशम् ॥")

निरुक्तं, क्ली, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्गशास्त्रविशेषः । यथा,—

"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषन्तथा ।
छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

(तथाहि,—

"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"

यदुक्तं देवराजयज्वना निर्वचने, तद्यथा,—

"अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्म्माङ्गभूतकालस्योपदिष्टलक्षणस्येतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्व्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्त्तुं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा वाच्यं शास्त्रमस्ति तात्पर्य्येण यदशेषान् शब्दान् निर्ब्रूयात् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्व्वचनम् । अतएव तदिह्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्व्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्व्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानबहुत्वाध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्म्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्येवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः । तद्यथा,—

नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् । नामाख्यातजानि सर्व्वाणि च यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपत्तौ विचार्य्यावधारणम् । सर्व्वाण्याख्यातजानि कानिचिदेवानेक-धातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अर्थस्तुतिप्रशंसा । अनर्थभावधारणम् । वेदवेदाङ्गव्यूहः । सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् । प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्व्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तर्द्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्यासम्प्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्व्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्व्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषेण व्याख्यया तत्त्वपर्य्यायभेदसङ्ग्रासन्दिग्धोदाहरणान्निर्व्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् । अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभेदतः तिस्रणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभिधानस्तुतूत्पत्तिसम्बन्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाहचर्य्यसंस्तवकर्म्मसङ्गभाक्त्वविभाक्त्वयङ्गभाक्त्वानि । पृथिवस्थानरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् । तन्निर्व्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः । विद्यापारम्पर्य्यप्रायोपदेशः । मन्त्रार्थनिर्व्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्व्वचनफलं देवतातात्त्वाख्यम् । इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥"*॥

"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च इत्यादिना निर्व्वचनोक्तं निरुक्तम् ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पदभञ्जनम् । यथा,—

"प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

कथिते, त्रि । यथा । "निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा ।" इति जगदीशः ॥

निरुद्धः, त्रि, (नि+रुध+क्तः ।) संरुद्धः । रोधविशिष्टः । इति अमिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । १५ ।

"मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं न्धि पुनः ॥")

निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।

"वातोपरुष्टे मेढ्रे तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिचर्म्मोपनद्धञ्च मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्व्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विन्द्यात् सरुजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपदमार्षत्वात् ॥ * ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

"निरुद्धप्रकशे नाड़ीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिषिञ्चेद्दसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
आहात् स्थूलतरां सम्यक् नाड़ीं गर्भे प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेव स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भिक्षा वा सेवनीं शुक्रां सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः, त्रि, (निर्नास्ति उद्योगो यस्य ।) निरुद्यमः । उद्योगाभावविशिष्टः । (यथा, भागवते । ८ । ८ । २ ।

"निःसत्त्वा लोलुपा राजन् ! निरुद्योगागतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्मीर्बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥")